

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

Кваліфікаційна робота
(магістра)

**З теми: «ПЕЧЕРНІ МОНАСТИРІ ТА СКИТИ СЕРЕДНЬОГО
ПОДНІСТРОВ'Я: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ, ГОЛОВНІ ПАМ'ЯТКИ ТА ЇХ
ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ РЕГІОНУ»**

Виконав: здобувач вищої освіти

II курсу IstA1-M23 групи

Напрямку підготовки (спеціальності)

032 Історія та археологія («Історія»)

Гах Вадим Володимирович

Керівник: Хоптяр Ю. А., к.і.н., доцент

Рецензент _____

Кам'янець-Подільський – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ САКРАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я	7
1.1. Наукові розвідки та дослідження печерних монастирів та скитів регіону в другій половині XIX – початку XX ст.	7
1.2. Дослідження скельно-печерних пам'яток у другій половині XX – на початку XXI ст.	15
1.3. Характеристика джерел	22
РОЗДІЛ 2. ВИТОКИ ПЕЧЕРНОЇ ХРИСТИЯНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ. ПРОЦЕСИ ХРИСТИЯНІЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я	29
2.1. Витоки традицій спорудження печерних монастирів та скитів	29
2.2. Процеси християнізації Середнього Подністров'я. Історичний аспект	37
РОЗДІЛ 3. ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕЧЕРНИХ МОНАСТИРІВ І СКИТІВ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я	50
3.1. Великі печерні комплекси: архітектурно-планувальні ознаки, функціональні особливості та форми існування	50
3.2. Малі печерні комплекси та окремі приміщення	66
ВИСНОВКИ	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	78
ДОДАТКИ	90

ВСТУП

Історія досліджень печерних монастирів та скитів в Середньому Подністров'ї нараховує понад сто років. За цей час із забуття були повернуто низку сакральних пам'яток, які хоч і існували в різний хронологічний період з першої половини X – по XVII ст., однак, з різних причин і канули в небуття. Проте, не зважаючи на цей хронологічний розбіг, їх об'єднує те, що печерні монастирі і скити, на початковому етапі, сприяли християнізації Середнього Подністров'я, який був периферійним по відношенню до інших регіонів Русі; заселенню краю, а, згодом, стали постійними осередками християнства. Справа у тім, що скити та печерні монастирі є ровесниками християнства в цілому, предтечою та сучасником християнства на теренах давньої України. Їх заснування є безперечним доказом поширення нової релігії серед давньоруського населення, що свідчило про утвердження християнства в Київській Русі. Засновані відомими чернцями–подвижниками Антонієм Печерським, Феодосієм та ін., які згодом були канонізованими, скити і печерні монастирі, починаючи з XI ст. набули «ореолу святості» серед населення. Ця історична пам'ять живе й сьогодні.

В цьому контексті варто розмежувати два важливих для нашої теми поняття – печерні монастирі та скити, оскільки в силу тривалої історії, особливо православного чернецтва, поняття скит можна тлумачити як і окрему келію в якій міг проживати монах-самітник так і цілий монастир, який міг бути підпорядкованим більшому. Отже, використовуючи ці поняття, ми за структурою, часом їх заснування та функціонування цих сакральних пам'яток виходимо з того, що скити це є невеликі келії, вирубані або «викопані» в селях Подністров'я де могли проживати від декілька ченців. Натомість печерні монастирі є подальшим розвитком поодиноких скитів, які з часом, з притоком ченців, перетворювалися на доволі значні релігійні центри, як-от Бакотський Михайлівський печерний монастир, Лядовський Усікновенський скельний чоловічий монастир, Непоротівський Свято-Миколаївський печерний монастир, скельний монастир у Василіві та ін.

Також, зважаючи на доволі розгалужену мережу скитів та печерних

монастирів у Середньому Подністров'ї та їх історичне і археологічне вивчення ми можемо констатувати, що наразі відсутня узагальнююча праця з досліджуваної нами тематики, тим паче, в контексті християнізації Середнього Подністров'я в чому ми і вбачаємо **актуальність теми**.

Об'єктом дослідження є печерні монастирі та скити Середнього Подністров'я, що представлені залишками Бакотського Михайлівського печерного монастиря, Лядовського Усікновенського скельного чоловічого монастиря, Непоротівського Свято-Миколаївського печерного монастиря, скельного монастиря у Василіві, Субічського та Малієвецьких скитів тощо.

Предметом дослідження є історія вивчення скельно-печерних комплексів Середнього Подністров'я, головні пам'ятки та їх значення для християнізації регіону.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з першої половини Х – до XVII ст. з екскурсом до історії традиції започаткування скитів та печерних монастирів. Нижня межа дослідження зумовлена початками традиції заснування скитів та печерних монастирів на території Русі, яка літописно пов'язується з діяльністю Антонія Печерського. Натомість верхня межа зумовлена тривалістю існування скитів в Середньому Подністров'я та поступовим їх зникненням.

Територіальні межі роботи зумовлені темою дослідження і охоплюють територію Середньої течії р. Дністер в таких межах: від Лядовського Усікновенського скельного чоловічого монастиря на лівобережжі та Непоротівського Свято-Миколаївський печерного монастиря Середнього Дністра на південному Сході до , скельного монастиря у Василеві на Заході. Північна межа обмежується Сатанівський печерний монастир у Позбруччі.

Метою кваліфікаційної роботи є науково-практичне завдання, що присвячене комплексному дослідженню печерних монастирів та скитів Середнього Подністров'я, а саме, історію вивчення, історико-археологічний аналіз та значення цих сакральних пам'яток для християнізації регіону. Для досягнення поставленої мети нами сформульовано наступні **завдання**:

– проаналізувати стан наукової розробки теми;

- простежити історію традицій спорудження скитів та печерних монастирів;
- з'ясувати процеси християнізації регіону Середнього Подністров'я та значення печерних монастирів і скитів у цьому процесі;
- здійснити історичну реконструкцію християнізації Середнього Подністров'я та висвітлити місце скитів і печерних монастирів у цьому процесі;
- з позицій археології, охарактеризувати печерні монастирі та скити Середнього Подністров'я.

Методологічні засади дослідження. При написанні нашого кваліфікаційного дослідження ми користувалися принципом *історизму*, який зобов'язував нас враховувати те, що люди минулого мали свій світогляд, який відповідав реаліям того часу і діяли та сприймали різні події, явища й процеси зовсім інакше ніж ми сьогодні. Тому, дотримуючись його, ми намагалися, насамперед, встановити мотиви православного чернецтва і розглянути зародження і поширення традицій спорудження печерних монастирів і скитів як фактору поширення і утвердження християнства на досліджуваних територіях в межах конкретно-історичних обставин та динамічному поступі. В цьому контексті, принцип *об'єктивності* у наших історичних реконструкціях вимагав дотримуватися максимально правдивої інтерпретації минулого або пошуку історичної істини.

Натомість *комплексний підхід* до вивчення конкретних археологічних джерел із застосуванням літописних повідомлень та документальних згадок різних мандрівників дало змогу, шляхом їх співставлень, проводити аналогії та з'ясовувати окремі обставини виникнення печерних пам'яток регіону й простежувати їх життєвий шлях.

При розробці хронології, з'ясуванні історико-культурних витоків явища та загальних описів печерних монастирів і скитів регіону Середнього Подністров'я нами застосовано *порівняльний метод*. Також, нами використовувалися традиційні історико-археологічні методи: *історичних аналогій, картографування, систематизації, класифікації та типології*.

Елементи наукової новизни. Проведене дослідження дало змогу отримати наступні наукові результати:

- на основі широкого кола аналогій з’ясовано історичні витоки традицій спорудження печерних монастирів та скитів на території Середнього Подністров’я;

- висвітлюється місце печерних монастирів і скитів в історичному розвитку регіону та визначено основні періоди активності й занепаду цього явища в регіоні.

Апробація результатів дослідження. Окремі положення роботи були висвітлені на звітній науковій студентській конференції, що відбулася 04.11.2023 р. у Кам’янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Також результати дослідження були розглянуті на засіданні кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка 26 листопада 2024 р.

Практична значимість результатів дослідження полягає у тому, що результати дослідження можуть бути використані при подальших наукових розробках цієї наукової тематики. Також, окремі матеріали нашого кваліфікаційного дослідження можуть бути використані для створення публікацій з історії становлення християнства на території Середнього Подністров’я.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і нараховує 90 сторінок. Бібліографічний список включає 131 найменування, а також __ додатків.

ВИСНОВКИ

Реалізація поставлених дослідницьких завдань дала змогу прийти до наступних висновків.

1. Історія вивчення печерних пам'яток Середнього Подністров'я в науковій площині охоплює чіткий проміжок часу, який можна вести з початку перших археологічних розвідок і розкопок у другій половині XIX ст. (1883, 1891) до, практично, сьогодення. Можемо констатувати, що зважаючи на кількість досліджуваних пам'яток, а їх в регіоні за підрахунками П. Нечитайла та Б. Рідуша понад 90, стан їх археологічного вивчення недостатній. Це стосується як великих так і малих печерних комплексів включаючи й залишки Бакотського, Лядовського та Нагорянського скельно-печерних монастирів, які в археологічному плані вивчені у порівнянні з іншими непогано. Також, наголошуємо на тому, що сьогодні відсутня узагальнююче дослідження з історії печерних пам'яток Подністров'я, хоча наявний матеріал дає змогу реалізувати зазначене враховуючи як історичну так і матеріали археологічних досліджень. Водночас, можна визначити й напрямки подальших досліджень. Так, з нашої точки зору, перспективними вважаємо дослідження світських некрополів біля Бакотського та Малієвецького печерних монастирів. Ці матеріали, разом із залученням даних антропології дадуть змогу зробити демографічні реконструкції з історії Середнього Подністров'я XII–XIII ст. Розчистка ґрунтових відкладень зі скель Бакотського печерного монастиря в напрямку – північ-південь від центральної його частини дасть змогу відкрити нові ніші, як це було у 2007 р. Подібне стосується й інших печерних об'єктів регіону, які ще очікують дослідників щоби відкрити їх свої таємниці.

2. Зародження традицій відлюдницького служіння Богу і аскетичного способу життя з пристосуванням до цих потреб печерних об'єктів є майже синхронним з поширенням і утвердженням християнства на території спочатку Візантійської імперії, а згодом це явище поступово проникає на терени Русі. Нами висловлено припущення, що поширення «печерної традиції» на периферію імперії та вихід за її межі був спричинений

політикою окремих візантійських імператорів – Лева III та Костянтина V, які започаткували іконоборчий рух, що протирічило поглядам частини православного духовенства, особливо ченцям, які дотримувалися принципів іконошанування та розписували свої обителі зображеннями святих. Зазнаючи переслідувань, вони переселялись у віддалені регіони, включаючи й «варварські» по відношенню до імперії території ведучи відлюдницький спосіб життя та проповідуючи місцевому люду християнство. В цьому контексті, окремі дослідники (О. Пламєницька), в історії зародження християнської печерної архітектури у Подністров'ї вбачають її раннє, дохристиянське на цих теренах, коріння. Натомість інші – Т. Бобровський, П. Нечитайло та Б. Рідуш – припускають можливість подібного бачать лише в окремих поодиноких випадках, як-от Жванець чи Нагоряни і те, з окремими зауваженнями. Таким чином, відлюдницька традиція з пристосуванням до її потреб природніх печер та гротів мала декілька етапів, з яких, на першому практикувалося спорудження невеликих скитів («пустеней»), які у подальшому, тобто на другому етапі, трансформувалися у великі печерні комплекси – «Лаври» та «Кіновії».

3. У 988 р. князем Володимиром Великим було започатковано хрещення Русі. Цей процес, як ми можемо бачити у викладі історичних подій був неоднозначним. З одного боку, населення центральних регіонів, які були наближеними до Києва хрестилися добровільно, натомість у периферійних регіонах, особливо північних – хрещення Новгороду здійснювалося примусово. Останнє ми можемо спостерігати й для регіону Середнього Подністров'я, куди з військовим походом відправився на білих хорватів князь Володимир. У цьому, спираючись на спірні відомості «Іоакимівського літопису», чітко вказується з якою метою йшов на ці терени київський князь. Натомість в інших повідомленнях давньоруських літописах цей мотив відсутній, вони фіксують лише факт військового походу. Водночас, на початку XI ст. у Середньому Подністров'ї виникають перші християнські осередки, спочатку в Лядові, згодом, у Василеві (XI ст.) та Бакоті (XI – перша половина XII ст.). Зазначимо, що ці печерні монастирі, окрім Лядовського

варто розглядати як обов'язкову релігійну складові такого поняття як давньоруське місто. З часом, до середини XIII ст. кількість печерних монастирів та скитів у регіоні зростає. Іони функціонують а ж до XVIII ст. включаючи «темні» періоди перебування Подністров'я у складі татарського улусу (до 1362 р.).

4. За архітектурними особливостями, усі печерні пам'ятки Середнього Подністров'я можна розділити на дві групи: великі, які відповідають таким монастирським поняттям як лаври та кіновії та малі, які співвідносяться зі скитами та «пустинями». Перші (великі) печерні монастирські пам'ятки мали характерне планування, зазвичай галерейного типу зі спорудженням певної кількості печерних приміщень різного призначення (житлового, господарського, культового тощо). Характерною рисою великих печерних монастирів є існування печерної або винесеної поруч церкви, як ми можемо це спостерігати у Бакоті, Лядові чи Нагор'ях. Натомість малі печерні комплекси були розраховані на проживання невеликої кількості (від одного до чотирьох) ченців-самітників, що безпосередньо відбивалося на печерній архітектурі таких об'єктів. Найбільш характерними прикладами можуть слугувати печерні скити в с. Маліївці, Руді, Поділля тощо. Археологічні дослідження, які проводилися на зазначених пам'ятках дали змогу простежити витoki архітектурних традицій, здійснити датування цих пам'яток та виявити певні закономірності їхнього розвитку та архітектурних особливостей, які витікали з гуртожитних монастирських церковних статутів – Студійського та Єрусалимського. З останнім пов'язують поширення анахоретських традицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Багрянородный Константин. Об управлений империей / Текст, перевод, комментарий / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. Москва : Наука, 1989. 496 с. URL : <https://libarch.nmu.org.ua/bitstream/handle/GenofondUA/50671/6fe69182005ab5ccd7c95f1c8642956c.pdf?sequence=1> (дата звернення: 20.10.2024 р.).
2. Бобровский Т., Ридуш Б. Отчет о спелео-археологических разведках в окрестностях сс. Бутучены в 2000 году. Київ, 2000. 18 с.
3. Васильев О.Т., Гончанеко П. М., Франчук В. П. Отчет украинского отряда объединённой карстово-спелеологической экспедиции МГУ и КГУ. Київ: Машинописний звіт, 1949.
4. Вердум Ульріх фон. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 через Королівство Польське (пер. з нім.). *Жовтень*. 1983. №10. С.89-105.
5. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Изд. подготовил Я. Н. Щапов; [Ответственный редактор академик Л. В. Черепнин]. Москва : Наука, 1976. 240 с.
6. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області / Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимощук Б. О., Якубовський В. І. Київ : Наукова думка, 1984. 222 с.
7. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / перевод с греч. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского. Москва, 1887. URL : <https://cdn2.reader.cx/?source=6a73b29ea90a811da636ad9a3359cab31c1a263fad9471df1310da5f1bca9e4> (дата звернення: 20.10.2024 р.).
8. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. 591 с. URL : <http://litopys.org.ua/litop/lit06.htm>
9. Нечитайло П.О., Ридуш Б.Т. Звіт про спелеоархеологічні роботи на пам'ятках Нагоряни та Оксанівка. Київ, 2004. 22 с.
10. Патерик Києво-Печерський / Упор., адаптувала українською мовою,

склала додатки і примітки Ірина Жиленко. Відп. редактор В. М. Колпакова. 2-е вид. Київ, 2001. 348 с. URL : <http://litopys.org.ua/paterikon/paterikon.htm> (дата звернення: 20.11.2024 р.).

11. Повесть Временных лет по Лаврентиевскому списку [ПВЛ]. СПб., 1910. 274 с.

12. ПСРЛ. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. Москва : Наука, 1962. Т.2. 938 с.

13. ПСРЛ. Т.17. Литовско-белорусские летописи. СПб., 1907. 648 с.

14. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Москва, 1901. Т.1. С. 197-354.

15. Стрихарь М.Н. Отчет об археологической разведке пещерных памятников Каменец-Подольского района Хмельницкой области в 1997 г. || НА ІА НАНУ. 1997/121. 13 с.

Монографії, статті, публікації

16. Антонович В. Б. Бакотский скальный монастырь (Объяснение къ рисункам). *Киевская старина*. Книга 10. Киев, 1891. С. 108-116.

17. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. *Труды VI-го археологического съезда в Одессе*. Одесса, 1886. Т. 1. С. 86–102.

18. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. Одесса : Тип. А. Шульце, 1886. 17 с. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Antonovych/O_skalnih_pescherakh_na_berehu_Dnstra_v_Podolskoi_huberniy_ros.pdf? (дата звернення: 15.05.2024 р.).

19. Артюх В. Нові печерні пам'ятки Середнього Подністров'я. *Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України* : зб. тез повідомлень та доп. наук. конф., Львів, 2-3 лютого 1995р. Львів, 1995. С.3-7.

20. Артюх В., Сирияміна Н. Давньохристиянський печерний храм у селі Стінка Тернопільської області // *Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовиду»)* : Матеріали наук. конф. (8-9 жовтня 1998 р., Гримайлів). Львів, 1998. С. 111-112

21. Атанасов Г. Ранносредневековни скални манастири по средното русло

на сухоречието Канагьол (Дристра) в Добруджа. *ИНМВ*. 1993. Т. 29 (44). С.122-143.

22. Афанасьев-Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию. СПб: Тип. А. Ф. Возунов, 1863. Ч. II. Очерки Днестра. 438 с.

23. Баженов О. Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX-XIII століть : монографія. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2009. 304 с.

24. Баженов О. Л. Християнізація Середнього Подністров'я в X-XIII ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2009. Вип. 2. С. 15-24.

25. Баженов О. Л. Церковне (храмове) будівництво в Київській Русі в X-XI ст. *Питання історії України* : зб. наук. стат. Чернівці : Технодрук, 2013. Т. 16. С. 13-19.

26. Баженов О. Л., Мегей В.П. Про перспективи дослідження Бакотського скельного монастиря. *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції* / Ред. кол. Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. (від. редактор) та ін. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т.1. С. 211-214.

27. Балух В. О., Коцур В. П. Культура Античності : підручник. 2-ге вид., стер. Чернівці : Наші книги, 2016. 632 с. URL : https://pidru4niki.com/79284/kulturologiya/rannohristiyanski_yeresi#188 (дата звернення: 22.05.2024 р.).

28. Бандрівський М. Про петрогліфи Середнього Подністров'я. *VII Подільська історико-краєзнавча конференція* : тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 60-61.

29. Бандрівський М. Схимницькі печери-келії на Рогатинщині. *Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України* : зб. тез повідомл. та доп. наук, конф., Львів, 2-3 лютого 1995 р. Львів, 1995. С. 11-13.

30. Батюшков П. И. Подолия. Историческое описание. Санкт Петербург : Тип. «Общест. Польза», 1891. 406 с. : URL : <https://archive.org/details/podoliiiaistoric00batigoog/mode/2up> (дата звернення: 17.06.2024 р.).

31. Березняк В. В. Бушанський скельний рельєф. *Археологія*. 1994. №3. С. 133-121.
32. Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області. Одеса : Астропринт, 2004. 406 с.
33. Бобровский Т. А. К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей. *РА*. 1993. № 4. С. 122-130.
34. Бобровский Т. А. К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей. *Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.»* (15-18 мая 1990 г.). Чернигов, 1990. С. 70–73.
35. Бобровський Т. А. Печерні монастирі та печерне чернецтво в історії та культурі середньовічного Києва. автореф. дис канд. іст. наук.: Спец. 17.00.08. Київ, 1995. 18 с
36. Бобровський Т. А. Печерні монастирі та печерне чернецтво в історії та культурі середньовічного Києва. автореф. дис канд. іст. наук.: Спец. 17.00.08. Київ, 1995. 18 с.
37. Бобровський Т. А. Поховальні споруди давньокиївських печерників за даними письмових джерел та археологічних досліджень. *Могилянські читання 2001 р. : літературна і видавнича діяльність Києво-Печерської лаври XI-XX ст.* Київ, 2002. С. 43-50.
38. Бобровський Т. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелео-археологічний нарис). Київ : АртЕк, 2007. 176 с.
39. Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський : Центр Поділлєзнавства, 1994. 362 с.
40. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1991. Т. 1. 736 с.
41. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольский : Тип. Подольскаго губернскаго правленія, 1901. 401 с.
42. Дем'янчук Г. Високі береги Смотрича. Путівник по Туристському маршруту. Львів : Каменяр, 1978. 72 с.
43. Дорош І. Лядівський скельний монастир. *Могилянські читання* : зб.

наук. праць. Київ, 2001. С. 116-125.

44. Желтов М. С., Правдолюбов С., прот. Богослужение Русской Церкви. X–XX вв. *Православная энциклопедия*. Москва : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2000. С. 485–517.

45. Забашта Р. Бушанський рельєф: формально-стилістичний аспект атрибуції. *Студії мистецтвознавчі*. 2012. Число 2. С. 66-89.

46. Забашта Р. Джерела композиційно-іконографічного ладу Бушанського рельєфу. *Студії мистецтвознавчі*. 2012. Число 4. С. 111-137.

47. Забашта Р. Скельний комплекс у с. Буші Вінницької області (до проблеми історичної інтерпретації археологічних матеріалів). *Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України* : зб. тез повідомл. та доп. наук, конф., Львів, 2-3 лютого 1995 р. Львів, 1995. С. 41-44.

48. Забашта Р. Фресковий образ святого Онуфрія великого в Софії Київській: історико-іконографічний вимір. *Княжа доба: історія і культура*. 2014. Вип. 8. С. 119-144.

49. Забашта Р., Дибя Ю. Наскельна каплиця з горельєфом Св. Онуфрія (с.Касперівці, Заліщицький р-н, Тернопільська обл.). *Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України* : зб. тез повідомл. та доп. наук, конф., Львів, 2-3 лютого 1995 р. Львів, 1995. С. 30–32.

50. Захар'єв В. А., Рідуш Б. Т. Підземелля у Соکیلці // *V Міжнар. археологічна конф. студентів та молодих вчених* : наук. мат-ли. Київ, 22-24 квітня 1997. Київ : Київський університет, 1997. С. 288–290.

51. Захарьев В. А., Рідуш Б. Т. Спелеологические и спелеистические исследования в Соколецком микрорегионе (Хмельницкая область). *Международный симпозиум по искусственным пещерам*. Киев-Одесса, 1998. С. 18-23.

52. Ідеологія іконоборства. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE> (дата звернення: 22.05.2024 р.).

53. Ідзьо В. Зародження і становлення християнства на території

Подністров'я та Посяння в III-XIII століттях. Наукове видання. Івано-Франківськ : «Сімік», 2015. 260с.

54. Кабанец Е. П. О социальной типологии древнерусских пещерных монастырей. *Международный симпозиум по искусственным пещерам*. Киев—Одесса, 1998. С.28-30

55. Кабанець Є. П. Антоній Печерський та виникнення печерної аскези на Русі. *Любецький з'їзд князів 1097 р.* Чернігів, 1997. С.65-67.

56. Карпович В. Скальний монастир у Розгірчі. *Записки чина св. Василя Великого*. Т. 3. Львів, 1930. С. 562-573.

57. Кугутняк М. Ісихазм і українська аскетична традиція в житті монахів Великого Скиту. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. Івано-Франківськ, 2016. Вип. 6. С. 27-52.

58. Мацкевий Л. Дослідження печерних комплексів Поділля. *Подільське братство* (м. Кам'янець-Подільський). 1993. №3. С. 41—44.

59. Мельник К. М. Путевые очерки Подолии. *Киевская старина*, 1884. № 5. С. 1—32; 1884. № 7. С. 362—391; 1884. № 9. С. 53—81; 1884. № 10. С. 254—275; 1885. № 3. С. 465—489; 1885. № 12. С. 651—683.

60. Мельник К. М. Путевые очерки Подолии. *Киевская старина*. 1885. № 11. С. 472-473.

61. Мельник К. М. Следы мегалитических сооружений в Южной России. *Труды VI-го археологического съезда в Одессе*, 1884. С.103-134.

62. Мельник К. Путевые очерки Подолии. *Киевская старина: ежемесячный исторический журнал*. Киев : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. Т.9. I-III. (33 с.) С. 21-22.

63. Михайлина Л. П ., Возний І. П. Язичницька і християнська символіка предметів Чорнівського городища XII-XIII ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології* : зб. наукових праць ЧДУ. Чернівці: Рута, 1996. Вип. 2. С. 28-29.

64. Мілютін С. Ідеологічні причини іконоборської політики Льва III Ісавра. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Історичні науки*. 2015. Вип.

22. С. 108-113.

65. Мілютін С. Іконоборський конфлікт у Візантії: «Схід» проти «Заходу»? *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія.* 2016. Вип. 2(1). С. 108-114.

66. Мілютін С. Костянтин V Копронім як теоретик візантійського іконоборства. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки.* 2015. № 29. С. 52-60.

67. Мілютін С. Ю. Візантійське чернецтво у релігійній політиці Ісаврійської династії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія.* 2017. Вип. 53. С. 60–71.

68. Нечитайло П. Дослідження печерного монастиря с. Стіна. *Матеріали X Подільської Історико-краєзнавчої конференції.* Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. С. 137-144.

69. Нечитайло П. О. До історії печерного монастиря в с. Маліївці. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки.* Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2012. Т. 22: На пошану професора П.Ф. Лаптіна. С. 198–205.

70. Нечитайло П. О. Культові християнські печерні споруди в Середньому Подністров'ї. *Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення : Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції «Софійські читання».* Київ, 27-28 листопада 2003 р. Київ : Фенікс, 2004. С. 199-203.

71. Нечитайло П. О. Лапідарні написи Жванецької печери. *Наукові записки. Спеціальний випуск. Частина 1.* Київ, 2002. Т.20. С. 171-176.

72. Нечитайло П. О. Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністров'ї. *Магістеріум. Випуск 11. Археологічні студії.* Київ : 2003. С. 75-82.

73. Нечитайло П. О. Погляд на початки християнської архітектури України (до концепції О.А. Пламєницької). *Археологія.* 2006. № 3. С. 87-94.

74. Нечитайло П. О., Забашта Р. В., Рідуш Б. Т. Спелеоархеологічні роботи на лівобережжі Дністра в 2002-2003 рр. *Археологічні дослідження в Україні в 2002-2003 рр. : зб. наук. праць. Вип. 6. / Ред. М.О. Гаврилюк.* Київ : ІА НАНУ;

Шлях, 2004. С. 237–242.

75. Нечитайло П. О., Рідуш Б. Т. Скельно-печерний комплекс у с. Оксанівка на Дністрі. *Спелеологія і Карстологія*. Сімферополь. 2014. № 13. С. 5-17.

76. Нечитайло П. О., Рідуш Б. Т. Скельно-печерний комплекс у с. Оксанівка на Дністрі. *Спелеологія і карстологія*. 2014. № 13. С. 5-17.

77. Нечитайло П. Нотатки до спелео-археологічної спадщини В. Б. Антоновича. *«Археологія & Фортифікація України»*. Збірник науково-практичної конференції / [редкол. В. С. Травінський (відп. ред.) та ін]. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2014. С. 30-31. (30-35).

78. Нечитайло П. Три печерні церкви в басейні Дністра. *Могилянські читання 2005* : зб. наук. праць. Київ, 2006. С. 387-393.

79. Нечитайло П., Долженко Ю., Старенький І. та ін. Поховання другої половини XII – першої половини XIII століття поблизу Бакотського печерного монастиря. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2018. Вип. 22. С. 256-277.

80. Олійник В. Дослідження печер на Заліщанщині. *Археологія Тернопільщини*. Тернопіль: Джура, 2003. С. 81-91.

81. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х томах. Київ, 1985. Т. 2. URL : https://ua.vlasenko.net/_pgs/vinnycka.html (дата звернення: 17.07.2024 р.).

82. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х томах. Київ, 1985. Т. 3. URL : https://ua.vlasenko.net/_pgs/lvivska.html (дата звернення: 12.06.2024 р.).

83. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х томах. Київ, 1985. Т. 4. URL : https://ua.vlasenko.net/_pgs/ternopilska.html (дата звернення: 12.06.2024 р.).

84. Пастернак Я. Археологія України. Торонто: НТШ, 1961. 790 с.

85. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. Москва : АН СССР, 1950. 289 с

86. Пелешишин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с. Страдч на

Львівщині. *Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України* : зб. тез повідомл. та доп. наук, конф., Львів, 2-3 лютого 1995р. Львів, 1995. С. 72-76.

87. Пивоваров С. Поховання під кам'яними плитами на давньоруських некрополях (спроба інтерпритації). *Археологія Тернопільщини*. Тернопіль: Джура, 2003. С.173-180.

88. Пламеницька О. Новий погляд на початки скельної християнської архітектури в Україні-Русі (скельні монастирі Наддністрянщини). *Українська Академія Мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці*. Київ, 2000. Вип. 7. С. 144-151.

89. Пламеницька О. А. Християнські святині Кам'янця на Поділлі. Київ : Техніка, 2001. 304 с.

90. Подольские Епархиальные Ведомости. 1874. №42.

91. Подольские Епархиальные Ведомости. 1874. №42.

92. Полывянный Д. И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX-XV вв. Иваново, 2000. 289 с.

93. Потин В. М. Древняя Русь и Европейские государства в X-XIII ст. историко-нумизматический очерк. Ленинград : Советский художник, 1968. 237 с.

94. Православные монастыри Крыма. Симферопольская и Крымская епархия [Текст] / авт. текстів Т. Бобровський [та ін.] ; відп. ред. Н. Доненко ; фотогр. О. Е. Кадніков [та ін.]. Симферополь : Сонат, 2006. 439 с.

95. Праницкий Д. Старинный церковный пам'ятник. *Кишиневские Епархиальные Ведомости*. 1903. № 19. 1 октября. С. 506-508.

96. Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. Каменец-Подольск, 1901. 1266 с.

97. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. Ленинград : Наука, Ленинград. отд-е, 1967. 241 с.

98. Рефераты о заседаниях VI Археологического съезда в Одессе. Одеса: типографія «Новорос. Телегр.», 1884 р. № 9.

99. Рідуш Б. Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-печерний

комплекс. *Археологічні студії*. Київ-Чернівці : ТОВ «Видавництво «Наші книги»», 2008. Вип.3. С.232

100. Рідуш Б. Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології* : зб. наук, статей. Чернівці : Золоті литаври, 2000. Том 1. С. 108-127.

101. Рідуш Б. Нова пам'ятка первісного мистецтва з Нагорянського печерного комплексу. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці, 2002. Т. 1. С. 106-114.

102. Рідуш Б. Печерні монастирі Буковини. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії* : зб. наук, статей. Чернівці, 1997. Вип. 3. С. 108-111.

103. Рідуш Б. Т. Печери Середнього Подністров'я в історії заселення регіону. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Рукопис. Чернівці, 2000. 167 с.

104. Рідуш Б., Захар'єв В. Спелеоархеологічні та спелеїстичні дослідження у Сокілецькому мікрорегіоні (Хмельницька обл.). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії* : зб. наук, статей. Чернівці, 1997. Вип. 4. С. 120-126.

105. Рідуш Б., Нечитайло П. Субоцький печерний монастир. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології* : зб. наук; статей. Чернівці : Золоті литаври, 1999. Том 2. С. 188-193.

106. Рожко М. Скельні групи Медоборів та їх використання в минулому. *Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (До 150 -річчя виявлення Збруцького «Святовиду»* : Матеріали наук. конф. (8–9 жовтня 1998 р., Гримайлів). Львів, 1998. С.113-124.

107. Русанова И. П., Тимошук Б. О. Древнерусское Поднестровье. Ужгород : Карпати, 1981. 144 с.

108. Рыбаков Б. А. Христиане или язычники? *Наука и религия*. 1966. № 2. С.46-49.

109. Свинко Й., Волік О. Культові споруди у травертинових скелях

Середнього Придністров'я та їх історичне значення. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2003. №2. С. 162–167.

110. Сецинский Е. Бакотский скальный монастырь. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Каменец-Подольский, 1890-1891. Вып. 5. С. 217-227.

111. Сецинский Е. Материалы для истории православных монастырей Подольской епархии. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. 1891. Вып. 5. 450 с.

112. Сецинский Е. Раскопки Бакотского монастырища в 1892 году. *Подольские епархиальные ведомости*. 1892. № 39. — С. 706—708.

113. Сецинский Е. Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакоте Ушицкого уезда. *Подольские епархиальные ведомости*. 1891. № 46. С. 1–9.

114. Сіцінський Є. Муровані церкви на Поділлі. Львів; Кам'янець-Подільський, 1925. 65 с.

115. Сіцінський Ю. Й. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. Кам'янець-Подільський : Центр Поділлєзнавства, 1994. 96 с.

116. Сохацький М. Археологічні дослідження в Борщівському районі на Тернопільщині. *Буковинський історико-етнографічний вісник*. Чернівці : Місто, 2000. Вип. 2. С. 19.

117. Список єресей в Католицькій Церкві. [назва з екрану]. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D1%94%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%B9_%D0%B2_%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B9_%D0%A6%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D1%96 (дата звернення: 22.05.2024 р.).

118. Сулковский И. Село Субоч (Ушицкого уезда) и его пещеры. *Подольские епархиальные ведомости*. 1887. № 26. С. 615-626.

119. Сулковский И. Торжественное архиерейское служение в Бакоте 1 августа. *Подольские епархиальные ведомости*. 1892. № 39. С. 701–706.

120. Татищев В. Н. История Российская. В 3-х т. Москва : ООО

«Издательство АСТ», 2003. 732 с.

121. Тимощук Б. А., Русанова И. П. Второе Збручское (Крутиловское) святилище. *Древности славян и Руси*. Москва, 1988. С.78–91.

122. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Київ : Наук. думка, 1982. 206 с.

123. Толочко А. П. «История российская» Василия Татищева. Москва : Новое литературное обозрение ; Киев : Критика, 2005. 544 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7679-62-4/966-7679-62-4.pdf> (дата звернення: 10.09.2024 р.)

124. Трубочанінов С. В. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Кам'янець-Подільський : Центр Поділлєзнавства, 1994. Т. 2. 135 с.

125. Формозов А. А. Еще раз о наскальном барельефе у с. Буша в Поднестровье. *Археологія*. 1994. № 3. С. 136-138.

126. Шестой Археологический съезд в Одессе 15 августа 1884 года. (Предварительный комитет, правила, вопросы). Одесса : Тип. А. Шульце, 1883. С. 4. (10 с.) URL: [https://ipt.nmu.org.ua/ua/student/literatura/06.%20Шестой%20Археологический%20Осъезд%20в%20Одессе%2015%20августа%201884%20года.%20\(Предварительный%20комитет,%20правила,%20вопросы\).%201883.pdf](https://ipt.nmu.org.ua/ua/student/literatura/06.%20Шестой%20Археологический%20Осъезд%20в%20Одессе%2015%20августа%201884%20года.%20(Предварительный%20комитет,%20правила,%20вопросы).%201883.pdf) (дата звернення: 14.06.2024).

127. Chapman H. Iconoclasm and Later Prehistory. Routledge, 2018. 233 p.

128. D'Antoni J. Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich Warszawa ; Kraków : Gebethner i Wolffa ; G. Gebethner i Spółka, 1880. Т. 1. 312 s. URL : <http://ft-ounb.ounb.km.ua:8080/bitstream/123456789/325/1/Zameczki%20podolskie.pdf> (дата звернення: 14.04.2024 р.).

129. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rycinami i mapkami. Wilno, 1820. Т.1. 196 s.

130. Ostrowski, Donald. «Was There a Riurikid Dynasty in Early Rus'?). *Canadian-American Slavic Studies*. 2018. 52 (1): P. 30–49. doi:10.1163/22102396-05201009

131. Przewdziecki A. Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. Wilno, 1841. T. II. 158 s.